

ЛІНГВІСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Лексикографічна спадщина Івана Огієнка ось уже тривалий час не перестає вражати нас своєю науковою ґрунтовністю, фаховою глибиною та широким ілюстративним діапазоном. Учений-лексикограф мав величезний досвід творення словників, адже вперше долучився до словникарства ще за часів свого навчання в Університеті святого Володимира.

Лише за життя науковця було видано десять словників у книжковій формі, більшість з яких була спрямована на унормування української мови. З-поміж них: Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію її розвитку (1908), Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Пособие по стилистике русской речи для учащихся и самообразования (1912, 1914), Словарь общепотребительных иностранных слов в русском языке. Пособие для учащихся и самообразования (1912), Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения. Пособие для учащихся и самообразования (1912), Орфографический словарь. Справочная книжка по русскому языку (1914), Русское литературное ударение. Правила и словарь русского ударения: Пособие при изучении русской речи для учащихся, учащихся и самообразования (1914), Украинський стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення живої української літературної мови (1924), Украинський правопис зі словничком. Підручна книжка для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства (1925), Історичний словник української мови. Критико-методологічні уваги (1931), Церковний словничок (1942).

Огієнкове словництво знаходилося у полі зору таких учених, як З. Тіменик, В. Авраменко, І. Казимиrowa, М. Тимошик, О. Гривнак, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, В. Мацько. Ґрунтовність праць учених-дослідників справедливо дозволяє називати Івана Огієнка «теоретиком і практиком лексикографічної справи» (З. Тіменик), «основоположником теоретичної і практичної історичної лінгвотермінографії української мови» (І. Казимиrowa) тощо. Однак дослідженню лінгвістичної термінології у лексикографічній спадщині вченого не було присвячено окремої праці, що й становить актуальність статті.

Мета статті – дослідити особливості презентування лінгвістичної термінології в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» Івана Огієнка. Окреслена мета зумовила вирішення таких завдань: 1) виконати аналіз праць Івана Огієнка та визначити теоретичні засади його словникотворчої діяльності; 2) дібрати лінгвістичні терміни «Етимологічно-семантичного словника української мови»; 3) визначити особливості презентування лінгвістичної термінології латинського походження автором-укладачем та дослідити можливості її застосування у сучасному навчальному процесі вищої школи.

Зіновій Тіменик Огієнкову лексикографію порівнює із живим пульсом рідної мови, чутливим перегуком століть, квінтесенцією світогляду і свідомості народу, духовним багатством його різнобічних культурних надбань [1, 80]. Іван Огієнко вважає словник джерелом духовності і матеріальної історії, виявом національної чесноти, гідності і самопошани. Таке синтетичне осмислення словникових багатств, пише Зіновій Тіменик, диктувало укладачеві відповідну методику збирання та редагування словникового матеріалу [1, 81]. Технологія Огієнкової словникарської праці вибудовувалася на основі усних консультацій, запитів студентів, мовного рівня їх письмових творів та мовленнєвої культури. Незважаючи на тип словника, у доборі лексичного матеріалу вчений використовує давньоукраїнські тексти, фольклорні зразки, сучасну різностильову літературу [1, 81].

Іван Огієнко з великим пієтетом відносився до наукової термінології. Учений вважав, що «найкорисніша для народу наукова термінологія – своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта... Кожний науковий термін мусить відповідати таким засадам: 1) мусить бути створений на рідномовній основі, 2) мусить найповніш віддавати вложену в нього думку, 3) не мусить викликати ще й іншого розуміння» [2, 55-56].

Лексикограф писав, що «єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття одности народу... Єдність наукової термінології – це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу...» [2, 55].

Термінологічні словники Огієнко розглядав у контексті необхідності розвитку культури наукової мови й мови літературної [3, 261]. Учений вважав, що жоден словник не може замінити собою фахового термінологічного словника.

Вершиною словникотворчої діяльності Івана Огієнка науковці називають чотиритомний «Етимологічно-семантичний словник української мови» [4; 5; 6; 7], який налічує загалом 1738 сторінок. Ця праця, на думку Миколи Тимошика [8, 369], цілком заслуговує бути поставленою в один ряд з академічними виданнями подібного типу, адже за структурою, широтою залучення лексичного матеріалу, значенням для мовознавчої науки, багаторічної драматичної рукописної й видавничої долі практично не має собі аналогів.

У цьому титанічному опусі латина продовжує свою тріумфальну ходу, адже латиномовний матеріал «Етимологічно-семантичного словника» вражає своєю різносторонньою тематикою, глибиною та повнотою його представлення. Словник, який із впевненістю можна назвати універсальним, містить цінний матеріал із правопису, акцентології, орфоєпії, синоніміки, фразеології, термінологічної лексики, ономастики, стилістики, а також подає довідкові відомості про походження слова, синонімічні варіанти, діалектологічні зразки.

Цінним лексикографічний доробок ученого є у контексті лінгвістичного терміна. Попри принципову умову Огієнка щодо творення наукового терміна на «рідномовній основі», лінгвістичний науковий термін, який за своєю природою є латино-грецьким, великий лексикограф презентує засобами мови-оригіналу. Його словникові статті, на позначення лінгвістичних понять, характеризуються деталізацією латинських словотворчих гнізд. Наприклад, абрєвіату́ра (*brevis* < *abbreviātura* < *abbrevitas*), акцентуа́ція (*accentus* < *accentuāre*), альтерна́ція (*alternatio* < *alternāre*), вульга́ризм (*vulgus* < *vulgāris*), контаміна́ція (*contaminatio* < *contaminātus* < *contamināre*).

Іван Огієнко виокремлює латинські словотворчі елементи, переважно префікси, у презентуванні лінгвістичних понять: акцент, -ту (*accentus: ac* (з *ad*) і *cantus*), африка́та (*affricāre: af* (з *ad*) і *fricāre*), що значно розширює горизонти для розуміння сутності терміна. Сучасні лінгвістичні словники, на жаль, не вдаються до таких подробиць конструювання терміна. Наприклад: акцент (лат. *accentus* – наголос) [9, 13], африката (від лат. *affricāta* – притерта) [9, 20].

Ті терміни, які є практично прямими відповідниками, укладач Огієнко доповнює широким синонімічним спектром: артикль, -кля (*articūlus* член, членник, суглоб, суглобчик), глосарій, -рія (лат. *glossarium* збірка, глос, словник), елізія (лат. *elisiō* відштовхування, відпад).

Аналогічні особливості представлення термінології зауважуємо і на тлі термінів, походження яких – давньогрецьке: архаїзм (*archaismós* < *archaios* < *archē*), анаграма (*anagramma: ana* та *gramma*), гіпотакса (*hypo* та *taxis*), глотологія (*glotta* та *logos*), графологія (*grapho* та *logos*), пареміологія (*paroimia* та *logos*).

У «Етимологічно-семантичному словнику» Івана Огієнка знаходимо такі лінгвістичні терміни латинського походження:

абрєвіату́ра (лат. *brevis*; сер. лат. *abbreviātura* скорочення, *abbrevitas*) – скорочення двох чи кількох слів, складене з початкових букв, початкових складів і ін. [4, 22];

аку́т, -та (лат. *acūtus accentus* гострий наголос, від *acuere* гострити) – рід наголосу, що стоїть не на кінці слова, зазначається в ц. сл. письмі рисою, похиленою своїм верхом направо [4, 49];

акцент, -ту (лат. *accentus* наголос, зложення: *ac* (з *ad*) при і *cantus* спів, мелодія) – наголос, звукове підвищення одного голосного в слові [4, 49];

акцентуа́ція (лат. *accentus* наголос, *accentuāre* робити наголос) – система наголосів мови [4, 49];

альтерна́ція (лат. *alternatio* від *alternāre* чергувати) – чергування звуків у словах [4, 55];

артикль, -кля (*articūlus* член, членник, суглоб, суглобчик) – граматичний член, ознака роду в деяких мовах [4, 87];

артикуля́ція (лат. *articulāre* ясно вимовляти) – наставляння чи праця мовних органів для вимови звуків якої мови [4, 88];

асиміля́ція (лат. *assimilatio* уподібнення) – уподібнення сусідніх звуків у мові [4, 94];

афікс, -ксу (лат. *affixus* прикріплений від *affigere* прикріпляти, *figere* прибивати) – частини слова без кореня [4, 103];

африка́та (лат. *affricāre* терти, зложення: *af* (*ad*) і *fricāre* терти) – приголосний звук, злиття проривного з африкативним, наприклад, ч – це тш, ц – це тс [4, 104];

вокабуля́рій від сер. лат. *vocabularium* – короткий словник у підручниках [4, 242];

вокалі́зм (лат. *vocalis* голосовий) – система голосових звуків мови [4, 242];

вульга́ризм (лат. *vulgus* народ, маса, товпа, *vulgāris* вульгарний, грубий, непристойний) – грубе слово чи грубий вираз неприйнятний в літературній мові [4, 253];

глосарі́й, -рія (лат. *glossarium* збірка, глос, словник) – тлумачний словник застарілих і мало-вживаних слів [4, 317];

елізі́я (лат. *elisiō* відштовхування, відпад) – відпадання в слові кінцевого голосного звука перед голосним звуком чергового слова [5, 10];

інтер'єкція від лат. *interjectio* вигук [5, 143];

контамінація (лат. *contaminatio* від *contaminātus* занечиснений від *contamināre* занечистити що шляхом змішання його з чим-небудь іншим) – утворення нового слова шляхом з'єднання (чи «схрещення») частин двох інших слів, або частинки одного слова з цілістю іншого слова. Наприклад: рукопис, motel (motor hotel) [5, 260].

Лексична термінологія грецького походження у словнику представлена така:

анаграма (гр. *anagramma* переставка, зложення: *ana* пере, *gramma* буква, цебто переставка букв у слові) – переставлення слова так, що стає інше слово; читання слова з кінця до початку: куб-бук, марш-шрам. В XVII в. українські письменники писали багато анаграм [4, 61];

анаколúф (гр. *anakoluthos* непослідовний) – синтаксична або логічна непослідовність у мові; навмисне відхилення від граматичної побудови, навмисна зміна розпочатої побудови речення [4, 61];

архаїзм, -му (гр. *archaismós* від *archaios* старий, давній від *arché* початок) – застаріле або застаріле слово в мові [4, 89];

варваризм (гр. *barbarismos*) – запозичене іноземне слово, ще не зовсім освоєне в ній [4, 198];

гіпотакса (гр. *hypo* під + *taxis* розміщення) – підрядне сполучення речень [4, 276];

глотологія (гр. *glotta* мова, *logos* вчення) – мовознавство [4, 317];

граматика (гр. *grammatike*) – наука про мову, складається з трьох частин: 1) фонетика – наука про звуки мови, 2) морфологія – наука про форми (зміни слів), 3) синтаксис – наука про сполучення слів у реченні [4, 299];

графологія (гр. *grapho* пишу, *logos* вчення) – наука про характер письма [4, 300];

парадигма (гр. *paradegma* приклад, взірець) – система форм словозмінювання одного і того ж слова чи групи слів [7, 22];

пареміологія (гр. *paroimia* прислів'я, *logos* вчення) – наука про прислів'їв [7, 23].

Такі лінгвістичні терміни, виокремленні Огієнком, як акут, акцент, акцентуація, альтернація, африката, вокабулярій, глосарій, інтер'єкція, глотологія, графологія, парадигма, пареміологія не зустрічаємо у сучасному ґрунтовному виданні О. Селіванової [10].

Виконавши аналіз латинізмів у словнику, а також урахувавши особливості фахової підготовки студентства сучасних вишів України, вкрай важливою постає проблема формування та усвідомлення наукової термінологічної бази, зокрема лінгвістичної термінології, за посередництва цієї лексикографічної праці.

Лінгвістична термінологія, сформована на базі класичних мов (латинської та давньогрецької), кристалізує один із змістових складників дисципліни «Латинська мова», що вивчається на факультетах іноземної філології сучасних вишів України. Усвідомлення значення мовознавчого явища через виконання фонетичного, словотвірного та граматичного аналізу його терміна-презентанта є цінним лінгвістичним досвідом у становленні майбутніх філологів. Незнання спеціальної лінгвістичної термінології викликає у студентів-філологів суттєві труднощі у засвоєнні дисциплін філологічного циклу та негативно позначається на успішності процесу навчання.

Презентування студентству лексикографічних праць Івана Огієнка необхідно реалізовувати крізь призму їх прикладного значення – у форматі аудиторної та самостійної роботи. Укладання наукових тематичних міні-словників різних галузей знань на основі Огієнкових праць, підготовка до практичних, семінарських та лабораторних занять із використанням термінів або понять, які описує учений, стануть безцінним досвідом у формуванні предметних компетентностей, а також ключової компетентності – уміння самостійно вчитися.

Органічне включення такої навчальної одиниці як «лінгвістичний термін», інтерпретованої Іваном Огієнком, у процес вивчення латини сприяє цілісному та ґрунтовному усвідомленню лінгвістичного поняттєво-термінологічного апарату, формуванню вміння проводити тримовні зіставні термінологічні паралелі (латинська, англійська, українська мови), стимулюванню розвитку абстрактного філологічного мислення через аналіз лінгвістичного терміна за його морфемним складом, а також розвитку мовної здогадки та когнітивних умінь.

Список використаних джерел

1. Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Життєписно-бібліографічний нарис / З. Тіменик. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. – 229 с.
2. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. / І. Огієнко. – Факс. К. : АТ «Обереги», 1994. – 72 с.
3. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І.І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

4. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч.39]. – Вінніпег : накладом тов-ва «Волинь», 1979. – Т. 1. – 365 с.
5. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч.39]. – Вінніпег : накладом тов-ва «Волинь», 1982. – Т. 2. – 399 с.
6. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [ред. і доповн. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч.39]. – Вінніпег : накладом тов-ва «Волинь», 1988. – Т. 3. – 415 с.
7. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч.39]. – Вінніпег : накладом тов-ва «Волинь», 1995. – Т. 4. – 557 с.
8. Тимошик М. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження : наук. вид. / М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.
9. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
10. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

***Анотація.** У статті досліджується питання відображення лінгвістичної термінології у лексикографічних працях Івана Огієнка, зокрема в «Етимологічно-семантичному словнику української мови». Відібрано приклади лінгвістичних термінів латинського та грецького походження, проаналізовано особливості їх презентування. Розглянуто шляхи адаптації лінгвістичних презентантів, інтерпретованих ученим-лексикографом, у навчальний процес вищої школи.*

***Ключові слова:** лексикографічна спадщина Івана Огієнка, наукова термінологія, лінгвістичний термін, латинська мова, давньогрецька мова, компетентність.*

***Summary.** The article focuses on the subject of linguistic terminology reflected in the lexicographical works of Ivan Ohienko, in particular “Etymological-semantic dictionary of the Ukrainian language.” The samples of linguistic terms of Latin (abbreviation, accent, article, articulation, assimilation, affix, affricate, vocabulary, vocalism, elision, contamination etc.) and Greek origin (anagram, anacoluthon, archaic, barbarisms, hypotaxis, grammar, morphology, paradigm, paremiolohiya etc.) were selected. The peculiarities of their presentation were analyzed: Ivan Ohienko gives the detailed word-building structure of terms, sets apart prefixes, supplements the translation of the term by the wide range of synonyms.*

Linguistic terminology, formed on the basis of classical languages, crystallizes one of the semantic components of Latin as a subject. Organic inclusion of such educational unit as “linguistic term”, interpreted by Ivan Ohienko, in the study of Latin promotes understanding of linguistic terminology, the formation of the ability to do trilingual comparable terminology parallels (Latin, English, Ukrainian), stimulates the development of abstract thinking of Philology majors through linguistic analysis of the term for its morphemic structure, developments language guess and cognitive skills. The ways of adapting the linguistic presenters, interpreted by the scientist and lexicographer, in the educational process of higher education were considered.

***Key words:** lexicographical heritage of Ivan Ohienko, scientific terminology, linguistic term, Latin and Greek, competence.*

Отримано: 10.10.2015 р.